

при приёме оказывалась недостача, и они ссылались на ветхое состояние имущества, то деньги с них не брали, а всю информацию записывали в росписные списки. В противном случае, если посуда и прочее имущество указывалось в записях целым, голова и целовальники ставились на правож.

Выводы. Итак, “ценовые росписи”, составляемые при вступлении в должность нового таможенного и кабацкого головы, представляют собой важный исторический источник по изучению таможенного и питейного управления. В обозначенный период в южнорусских уездах они не имели чётко выраженной структуры и содержали перечисление основных построек, мебели, посуды, документов и оставшегося сырья – “заводов”, с указанием их цены. Эти документы составлялись независимыми “выборщиками” из числа разных сословных групп уезда и заверялись их подписями. Целью написания “ценовых росписей” могло служить стремление как таможенного и кабацкого аппарата, так и местных жителей обезопасить себя от возможного недобора, который мог раскладываться на всё местное население.

УДК 929.6

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МІСЬКОЇ І ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГЕРАЛЬДИКИ УКРАЇНИ В “ДОДАТКАХ ДО БЮЛЕТЕНЯ УГГТ”

О. М. Мазепа

(Національний університет “Острозька академія”, м. Острог)

У статті вперше розглянуто та проаналізовано дослідження Р. Климкевича, що з'явилися в “Додатках до Бюлетеня УГГТ” на правах рукопису і були присвячені проблемам міської і територіальної (земельної) геральдики України.

В статтє впервые рассмотрены и проанализированы исследования Р. Климкевича, которые появились в “Приложениях к Бюллетеню УГГО” на правах рукописи и были посвящены проблемам городской и территориальной (земельной) геральдики Украины.

In the article was first reviewed and analyzed studies of R. Klimkevich in the “Appendices to the Bulletin UGHS” that were devoted to the problems of urban and territorial (landed) heraldry of Ukraine.

Ключові слова. Герб, міська геральдика, територіальна (земельна) геральдика, Р. Климкевич, Українське генеалогічне і геральдичне товариство (УГГТ).

Вступ. Сучасний розвиток історичної науки спонукає до вивчення та осмислення наукової спадщини вчених-істориків, котрі своїми дослідженнями збагатили вітчизняну історіографію, незважаючи на те, що опинилися в еміграції. Одним з українських вчених, котрий своєю науковою діяльністю сприяв популяризації української геральдики, був Р. Климкевич.

Р. Климкевич – український геральдист, автор серії статей, присвячених проблемам міської і територіальної геральдики, член Міжнародної геральдичної академії, один з організаторів Українського генеалогічного і геральдичного товариства (далі – УГГТ) в 1963 р. в м. Маямі (США). Саме завдяки активній діяльності Р. Климкевича товариство протягом 1963–1972-х рр. видавало “Бюлетень для членів УГГТ”, “Додаток до Бюлетеня УГГТ”, “Записки УГГТ”.

Постановка завдання. Стаття присвячена студіям і розвідкам українського дослідника Р. Климкевича, що вийшли на правах рукопису в “Додатках до Бюлетеня” (далі – “Додатки”) протягом 1967–1971 рр. і не були відомі широкому загалові. У них автор проаналізував проблеми муніципальної та територіальної геральдики України. Крім того, відомий геральдист змалював своє бачення процесу міського герботворення в радянській Україні 1960–1970-х рр., розповів про його недоліки.

В українській історичній історіографії немає комплексного дослідження, присвяченого науковій діяльності УГГТ. Така ж ситуація склалась і щодо наукової творчості відомого геральдиста Р. Климкевича, який був організатором УГГТ і багато зробив для популяризації української геральдики за кордоном. Серед дослідників, які торкалися питань функціонування

© О. М. Мазепа, 2013

УГГТ, слід відзначити А. Атаманенко¹, Л. Винара², О. Мазепу³. Окремі згадки щодо наукової діяльності Р. Климкевича та його внеску в розвиток і популяризацію української геральдики зустрічаємо в працях А. Гречила⁴ та Я. Іщенко⁵.

Важливе місце в науковій діяльності Р. Климкевича займала міська й територіальна геральдика України, про що свідчить величезна кількість публікацій в українських часописах та журналах за кордоном протягом 1953–1972 рр. Однак чимало розвідок і статей, що не були опубліковані, вийшли на правах рукопису в “Додатках” і поки що не були об’єктом спеціального дослідження. Крім того, на нашу думку, одним з головних завдань має бути введення їх до наукового обігу. Проте більшість розвідок і статей, присвячених проблемам української міської геральдики, звісно, потребують критичного аналізу, оскільки дослідник користувався, в першу чергу, застарілими австрійськими, польськими і російськими гербовниками, що, однак, не зменшує їх значення в сучасній українській геральдиці.

Результати досліджень. Праці Р. Климкевича, що вийшли в “Додатках”, були складовою частиною циклу його статей і розвідок, присвячених дослідженню міської геральдики України. Саме тоді вчений уперше звернув увагу на проблеми, які об’єктивно постали під час дослідження української міської символіки. Зокрема, йдеться про студії, що виходили кількома частинами: “В справі гербів українських земель”, “В справі українських міських гербів”.

У дослідженні “В справі гербів українських земель”, яке складалося з 4 частин, учений аналізує становлення і розвиток територіальної геральдики, при цьому зауважує, що “початкове зацікавлення територіальною геральдикой України появилось переважно на переломі XIX на XX століття та було воно вислідом поборницьких почувань народу, який жив під двома займанщинами”⁶. Р. Климкевич наголошує на тому, що, незважаючи на помітне зацікавлення геральдикой на сучасному етапі, українське суспільство одночасно зіткнулося з багатьма труднощами, які були з історичних та інших причин неминучі⁷. Вчений окреслив коло невирішених проблем української міської та територіальної геральдики, які стали предметом його розгляду в майбутньому.

Р. Климкевич виразно усвідомлює всю складність геральдіко-генеалогічних студій через відсутність доступу до архівних джерел. Серйозною проблемою, на його думку, була нестача фахівців з геральдики за кордоном: “Відчувається поважний брак мистців, які були б не тільки зацікавлені нашою земською геральдикой, не згадуючи вже про хоча поверхове знання історії важніших гербів українських земель, але теж обзнайомлені принайменше поверхово з основними правилами гербового мистецтва”⁸.

Однією з проблем дослідників геральдики в діаспорі було “достосування історичних гербів українських земель до потреб сучасного українського суспільства (поки що на еміграції), чи, точніше кажучи, правильне примінення для даної землі одного з її історичних гер-

¹ Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. – Острог: НаУОА, 2010. – С. 261–263.

² Винар Л. Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: генеза і діяльність // Український історик. – 2003. – Ч. 1–5 (156–160). – С. 145–146.

³ Мазепа О. Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство як осередок генеалогічних і геральдичних досліджень в діаспорі // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – 2010. – Вип. 15. – С. 392–400.

⁴ Гречило А. Українська міська геральдика. – Київ, 1998. – С. 10; його ж. Українська територіальна геральдика. – Львів, 2010. – С. 16.

⁵ Іщенко Я. Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті – 90-ті рр. XX ст.) // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 66.

⁶ Р. О. К. [Роман Оріон Климкевич]. В справі гербів українських земель // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1968. – Січень–лютий. – Ч. 1 (27). – Арк. 1.

⁷ Там само.

⁸ Р. О. К. [Роман Оріон Климкевич]. В справі гербів українських земель (продовження) // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1968. – Березень–квітень. – Ч. 2 (28). – Арк. 1.

бів”⁹. Це було важливо з огляду на те, що протягом кількох століть досить часто змінювався адміністративно-територіальний поділ, українські землі входили до складу різних держав, а отже змінювалися й земельні герби. Р. Климкевич на прикладі історії Поділля яскраво демонструє дискусійність та складність питання про земельний герб Поділля.

Така сама ситуація, на думку вченого, склалася з геральдиком інших українських земель, що потребує в подальшому детального дослідження¹⁰. Слід зазначити, що в іншій частині цієї ж розвідки Р. Климкевич акцентує увагу на розробці й використанні гербів для тих історико-етнографічних регіонів України, які в суспільній свідомості українського народу існували як окремі землі, однак протягом тривалого часу не були територіально-адміністративними одиницями і не мали власних гербів. Мова йшла про Полісся і Гуцульщину. Слід наголосити, що такі регіони не мали ні чітко визначених меж, ні адміністративної влади, ні юридичних підстав для використання власних символів. Тому проектування гербів з позиції сучасного адміністративно-територіального поділу було недоречним. Однак Р. Климкевич усвідомлював, що українці в еміграції відчували належність до певного історико-етнографічного регіону і тому позиціонували себе вихідцями з конкретної території України. З цього приводу він наголошує на “опрацюванні для потреб сучасного українського життя правильних гербів таких українських земель, які вправді існують у свідомості українського суспільства як окремі й суцільні під багатьма (племінним, говірковим, фолклорним, побутовим, краєвидним і т. д.) оглядами волості, які, однак, не були на протязі своєї історії гербованими й окремими адміністративно-територіальними одиницями (напр. Гуцульщина, Полісся чи Подонь) у противенстві до таких земель, що мають свої стародавні власні герби (напр., земський герб Холмщини, воєвідський і навіть великокняжий герб Підляшшя чи короннокраєвий герцогський герб Буковини)”¹¹.

Базуючись на такому підході в опрацюванні територіальної символіки, Р. Климкевич подає приклад Галицької землі, яка була однією з п’яти земель Руського воєводства у складі Корони королівства Польського і Речі Посполитої (1434–1772). До неї належали Покуття, Подністров’я, Опілля і більша частина Гуцульщини. З цього приводу відомий дослідник зазначає, що “така великопростірна складова частина Галичини не існує вже віддавна в свідомості українського суспільства, зате існують такі природні волости як Подністров’я, Покуття й Гуцульщина, яких уродженці чи їхні нащадки радо користувалися б гербами своїх рідних сторін”¹². На той час це були тільки “проектні пропозиції”¹³, які без відповідного юридичного затвердження не мали жодної підстави вважатися земельними. Таким чином, дослідник пропонує досить цікаві й оригінальні варіанти гербів. Зокрема, гербом Подністров’я мав би залишитися герб Галицької землі. Герб Покуття мав поєднати два історичні герби: у верхньому полі щита мало бути розміщене зображення герба Галицької землі, у складі якої воно перебувало тривалий час, у нижній половині в червоному полі – голова тура (з герба Молдавського князівства, у складі якого територія перебувала до середини XIV ст.). У такому випадку “герб виявляв би вдатно історичну приналежність цієї волости до Галича, як теж її дуже близьку спорідненість з Буковиною, яка теж користується гербом з виображенням голови молдавського тура”¹³.

Слід зазначити, що, створюючи проекти гербів для вищезгаданих земель, дослідник геральдики використав новий підхід у розробці символів для нових адміністративних територій, межі яких не збігаються з межами історичних земель. Р. Климкевич зазначає, що “таке зіставлення гербів на історичній основі примінюється широко в Європі для негербо-

⁹ Р. О. К. [Роман Оріон Климкевич]. В справі гербів українських земель (продовження) // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1968. – Травень–червень – Ч. 3 (29). – Арк. 1.

¹⁰ Там само.

¹¹ Р. О. К. [Роман Оріон Климкевич]. В справі гербів українських земель (продовження) // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1968. – Липень–серпень. – Ч. 4 (30). – Арк. 1.

¹² Там само.

¹³ Там само.

ваних ще земель, які сталися новими територіяльно-адміністративними одиницями в висліді їхнього відлучення від попередньої більшої й гербованої одиниці, об'єднання в нову провінцію окраїнних частин кількох сумежних і гербованих провінцій, сполуки двох цілих гербованих земель і т. д.”¹⁴ Таким чином, у дослідженні “В справі гербів українських земель” вчений розглянув та проаналізував низку проблем територіальної геральдики України. Водночас деякі рекомендації автора потребують критичної оцінки.

У розвідці під назвою “В справі українських міських гербів”, яка складалася з двох частин, Р. Климкевич наголошує на тому, що українська міська геральдика, як і сфрагістика, має давнє коріння. Загалом XIV–XVIII ст. є періодом становлення української міської геральдики, її розвитку на місцевих традиціях¹⁵. Однак процес виникнення та розвитку міської символіки досить складний та оригінальний. Щоб чіткіше простежити й визначити його властивості, Р. Климкевич наголошує на необхідності розв’язання проблем, які поставили перед дослідниками міської геральдики в еміграції. Серед них Р. Климкевич виділяє такі: відсутність доступу до архівів і фахової літератури, нестача геральдистів і знавців української геральдики, що значною мірою унеможливило плідну співпрацю.

Окремо вчений пише про те, що в українській закордонній періодиці досить часто, без урахування досвіду поєднання історичних традицій, з’являлись геральдично неправильні зображення гербів українських міст, що, на його думку, було “вислідом безкритичного використання несприймальних для української геральдики та виготовлених чужинцевою владою взірців, як теж невістарчальним знанням історії української геральдики та підставових геральдичних правил із сторони деяких українських мистців”¹⁶.

Водночас автор звертає увагу на відсутність достовірної інформації в багатьох закордонних гербовниках та сфрагістичних збірниках про символіку та емблематику українських міст (особливо це стосується різних публікацій і збірок XIX–XX ст., у котрих подані факти неповні або неточні). Дослідник з жалем зазначає, що “їх приходить вважати радше спонуками до повного опрацювання поодиноких гасел, ніж вірогідними помічниками в відносній дослідній праці”¹⁷.

Оскільки в міській геральдиці потрібен зважений і ретельний підхід, то відомий геральдист подав конкретні пропозиції та рекомендації. Зокрема, протягом історичного розвитку деякі міста мали кілька різних гербів. У таких випадках, зазначає Р. Климкевич, щоб визначити, яке зображення має право бути гербом, думки відомих геральдистів розділилися. Було кілька варіантів: 1) залишити найдавніший відомий знак (В. Сенютович-Бережний); 2) застосувати той, який функціонував найдовше (В. Гумовський); 3) використовувати тільки останній урядово затверджений герб (О. Гупп). Усі три шляхи, як зазначив учений, мали належне наукове підґрунтя. Проте Р. Климкевич послуговувався іншою методикою при дослідженні українських міст, що мали протягом історії різну символіку. Зокрема, геральдист дотримувався поглядів В. Сенютовича-Бережного і В. Гумовського за наявності незначних відмінностей між зображеннями гербів (наприклад, у сполуці кольорової гами). Однак за наявності кількох різних між собою зображень Р. Климкевич пропонує їх сполуку в одному гербі. На думку дослідника, “таке зіставлення історичних гербів міста відтворює повністю його минувшину”¹⁸.

Крім того, Р. Климкевич підкреслює своє негативне ставлення до новотворів (гербів, створених в УРСР в період 60–70-х рр.) і гербів із символами чужоземного панування, що

¹⁴ Там само. – Арк. 2.

¹⁵ Р. О. К. [Роман Оріон Климкевич]. В справі українських міських гербів // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1968. – Вересень–жовтень. – Ч. 5 (31). – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Арк. 2.

¹⁷ Р. О. К. [Роман Оріон Климкевич]. В справі українських міських гербів (продовження) // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1968. – Листопад–грудень. – Ч. 6 (32). – Арк. 2.

¹⁸ Там само.

не відповідають геральдичним правилам. Тому для досягнення історичної повноцінності герба і можливості його практичного використання Р. Климкевич пропонує виправити геральдичні хиби, зазначаючи, що в “староукраїнських міських гербах вони ненаявні, однак в гербах затверджених польськими (XV–XVII ст.) та російськими (XVIII–XIX ст.) урядовими чинниками вони на жаль дуже часті”¹⁹.

Автор наголошує на необхідності врахування історичної традиції при використанні міських гербів, особливо там, де є “чужинецькі елементи”. На думку Р. Климкевича, орел у гербі міста Тишівці історично виправданий, адже він був наданий мазовецькими князями, які заклали це місто (оскільки іншого герба в історії міста не було). Однак зображення двоголового орла в гербі Кам’яця-Подільського, коли місто входило до складу Російської імперії, недоречно, бо впроваджено його тоді, коли це місто користувалося вже своїм власним гербом. У цій ситуації, як зазначає Р. Климкевич, “потрібно чітко відрізнити самозрозумілі та для української чести необразливі пам’ятки історії даного міста від насильних спроб спольщення чи зросійщення української міської геральдики”²⁰.

Серед низки проблем, які виділяє відомий дослідник, звернемо увагу на тогочасний процес міського герботворення в УРСР 60–70-х рр. Р. Климкевич з жалем констатує: “З огляду на сучасний політичний стан подавляюча кількість українських міст не користується своїми давніми гербами, деякі з них не тільки забуваються, але навіть затрачуються, а герботворення для нових міст не існує. Почалося вправді в УРСР незначне міське герботворення, яке однак не основане ні на історії, ні на традиції, ні на європейських геральдичних правилах, отже для української культури безвартісне й навіть шкідливе”²¹.

Звертаючись до теми про тогочасний стан українського герботворення, в “Додатках” постійно з’являлися згадки про публікації у пресі Радянської України. Завдяки їх розміщенню в “Додатках” члени УГГТ, які були розкидані по різних країнах світу, могли слідкувати за процесом створення та затвердження міських гербів в Україні та висловлювати свої критичні зауваження. Цілком очевидно, що українські дослідники в еміграції не могли “закривати очі” на ті викривлення й деформації, ігнорування в УРСР усталених правил, приписів та канонів геральдики. Такої позиції дотримується сьогодні й багато українських геральдистів, у тому числі дослідниця міської геральдики України 60–80-х рр. ХХ ст. Я. Іщенко, яка зазначала, що міська геральдика в УРСР зазнала за радянських часів трансформації за рахунок значного обсягу введення до неї не існуючої в класичній геральдиці символіки²². Справді, через ідеологічну заангажованість та політичну вмотивованість тогочасної герботворчості в УРСР більшість гербів було створено з грубим порушенням основоположних приписів теоретичної геральдики.

Перші критичні зауваження Р. Климкевича викликало затвердження герба міста Києва²³. У замітці “В справі герба столиці” він доводив, що радянський герб Києва не відповідав ні історичній традиції, ні геральдичним нормам. Вчений подав короткі відомості про те, якими зображеннями в гербах користувалося місто протягом своєї історії. Звертаючись до геральдичної традиції міста, Р. Климкевич зазначив, що новий герб лише частково пов’язаний з історичним гербом (зокрема, у давньому гербі зображався не лук, а самостріл). Зауваження дослідника викликав напис “Київ”, адже згідно з приписами геральдики це неприпустимо. Крім того, орден Золотої Зірки мав бути не в щитовому полі, а під щитом, як частина щитового оточення,

¹⁹ Там само. – Арк. 1.

²⁰ Там само. – Арк. 1.

²¹ Р. О. К. [Роман Орion Климкевич]. В справі українських міських гербів // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1968. – Вересень–жовтень. – Ч. 5 (31). – Арк. 2.

²² Іщенко Я. Геральдична мова й термінологія, основні приписи та наукові поняття // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 167.

²³ З рідних земель. Герб столиці // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1968. – Березень–квітень. – Ч. 2 (28). – Арк. 2.

а каштанова зірка, на думку вченого, була чудовим елементом для міста, що не мало геральдичної традиції²⁴.

Значну увагу приділяв учений детальному розгляду новостворених гербів інших міст УРСР: Львова²⁵, Харкова²⁶, Кам'янця-Подільського²⁷. Загалом було висловлено величезну кількість зауважень щодо їх правильного оформлення з урахуванням історичних традицій, звернено увагу на те, що автори міських гербів перенасичували їх негеральдичними деталями.

Так, Р. Климкевич обстоював давній герб міста Харкова: на зеленому полі щита зображено перехрещені ріг достатку (наповнений плодами та завітчаній) і кадуцей (золотий жезл із срібними крилами), оповитий зміями срібного кольору²⁸. Були висловлені пропозиції й щодо герба Кам'янця-Подільського: “Властивим гербом Кам'янця може бути лише найдавніше й найдовше вживане виображення св. Юрія Коріятовича (для УРСР, очевидно, несприймальне), або сполука обидвох історичних міських гербів (напр., в горішньому щитовому півполі давніший, а в долішньому новіший)”²⁹.

Висновки. Отже, в “Додатках” Р. Климкевич детально розглядав особливості створення міської символіки на теренах УРСР, про що свідчить значна кількість заміток і критичних зауважень. Це було очевидним, адже процес міського герботворення, характерний для періоду 60–80-х рр. ХХ ст., набув особливих рис, що суттєво вирізняло його від часу, коли герби засвідчували про самоврядність, правовий статус міст³⁰.

На думку Р. Климкевича, коло проблем тогочасної геральдики було значно ширшим. Однак вчений плекав надію щодо можливості подолання нагальних проблем міської і територіальної символіки, про що свідчать студії і розвідки дослідника в “Додатках”: “В справі гербів українських земель”, “В справі українських міських гербів”. Автор у вищезгаданих дослідженнях наголошував на необхідності створення головних принципів і засад дослідження української територіальної та міської геральдики. Очевидно, що через складність таких студій, за відсутності доступу до архівних джерел, зустрічаємо багато недоречностей та окремі помилки в трактуванні міської і територіальної символіки. Проте у порівнянні з іншими тогочасними дослідженнями української геральдики розвідки і статті Р. Климкевича були ґрунтовними і комплексними, окреслювали коло проблем, що потребують подальшого опрацювання на теренах України. Тому, з одного боку, потрібне критичне ставлення до студій і розвідок Р. Климкевича, з іншого – це цінний матеріал до міської і територіальної геральдики ХІV–ХVІІІ ст. Тому висновки та напрацьовані рекомендації вченого, на нашу думку, не втратили актуальності до сьогодні і стали б у пригоді дослідникам геральдики.

²⁴ В справі герба столиці (Редакційна замітка до вістки про новий герб Києва) // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1968. – Травень–червень. – Ч. 3 (29). – Арк. 1.

²⁵ З рідних земель // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1969. – Весна. – Ч. 1 (33). – Арк. 2.

²⁶ З рідних земель. Герб Харкова // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1970. – Зима. – Ч. 4 (40). – Арк. 2.

²⁷ З рідних земель. Герб Кам'янця // Додаток до Бюлетеня для Членів УГГТ (на правах рукопису). – 1970. – Осінь. – Ч. 3 (39). – Арк. 2.

²⁸ З рідних земель. Герб Харкова ... – Арк. 2.

²⁹ Там само.

³⁰ *Ищенко Я.* Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки та невирішені проблеми // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 126.